

РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921 Р. І СХІДНА ГАЛИЧИНА

У 1919 – 1920 рр. питання державно-правового статусу Східної Галичини належало до невирішених загальноєвропейських проблем. За міжнародними договорами Східна Галичина не входила в етнічні й політичні кордони Польської держави. Польща стала тимчасовим військовим окупантом цього краю, на територію якого поширювався суверенітет Антанти.

Дипломатична боротьба навколо східногалицької проблеми на Ризькій конференції (1920 – 1921 рр.) відображала гостроту суперечностей між урядами ЗУНР, радянської Росії і Польщі щодо вирішення цього питання.

Навесні 1921 р. уряд ЗУНР після підтвердження 23 лютого Лігою націй тимчасового характеру польської окупації Східної Галичини активізував свою дипломатичну діяльність на міжнародній арені, надсилаючи ноти Раді Послів і Найвищій Раді Паризької мирної конференції. Так, до останньої УНРада звернулася 3 березня 1921 р. з нотою щодо справедливого врегулювання державно-правового становища Східної Галичини. Східногалицький політичний провід переконував Найвищу Раду у своїй спроможності протистояти радянській Росії та виступити захисником “середньої Європи перед більшовицькою інвазією”. У ноті пропонувалося звільнити Східну Галичину від польської окупації, визнати її державну незалежність на чолі з владою УНРади та її уряду, що діятимуть “під протекторатом держав Антанти”¹.

Сьомого березня 1921 р. уряд ЗУНР надіслав ноту Раді Послів у Парижі, в якій висвітлив політику польської адміністрації на українських землях, що “уже від двох років є предметом безперервних тисячних конфіскавань, інтерновань, ревізій, арештовань, в’язень і самовільних засудів”². Тому УНРада пропонувала створити у Відні Комісію держав Антанти для захисту інтересів Східної Галичини, представництво Антанти у Львові, яке до остаточного вирішення міжнародно-правового статусу цього краю відстоювало б суверенні права його населення.

Дванадцятого березня 1921 р. у черговій ноті уряду ЗУНР до Ради послів вказувалося на порушення Польщею положень міжнародних договорів, за якими визнавалися окремість Східної Галичини та самовільне запровадження на території цього краю своїх законів³. Тому політичне керівництво ЗУНР закликала міжнародну спільноту “якнайскоріше усунути польську окупацію зі Східної Галичини та обнімаючи правом суверена протекторат над Східною Галичиною приступити до визнання незалежної галицької (східно-галицької) держави”⁴. Однак відповіді на свої численні звернення УНРада не отримала.

Галицькі дипломати планували розгорнути акції в європейській пресі проти радянсько-польських рішень у Ризі. Так, у праці “Перед весною у Східній Європі” С. Томашівський – пресовий референт при надзвичайній дипломатичній місії ЗУНР у Лондоні – проаналізував польську політику на початку 1921 р.: “Польський уряд в душі польської національної традиції не може і не хоче погодитися з ідеєю незалежної Польщі в її природних племінних межах... Він змагає не то до відновлення крайніх історичних границь на Сході Литовської держави з XIV в.”⁵.

Однак з початком 1921 р. на Ризькій мирній конференції склалися всі умови для успішного завершення радянсько-польських переговорів. У комісіях закінчилася підготовка основних документів і положень. А. Іоффе у звіті в наркомат закордонних справ РСФРР доповідав: “Основні положення мирного договору опрацьовані і чекають на опублікування”⁶.

Сприятливою для підписання миру була внутрішньополітична ситуація в Польщі, Росії й Україні. 12 березня 1921 р. “Gazeta poranna” писала: “У Польщі панують мирні настрої... Депутати сейму вимагають миру з радянською Росією”⁷. 15 березня “Известия” оцінювали позицію уряду РСФРР: “Радянська Росія прагне мирного співжиття з своїми сусідами, зокрема з Польщею”⁸. Український часопис “Громадська думка” від 16 березня так коментував розвиток подій у Ризі: “Швидше за все Польща і Росія дійдуть до згоди і підпишуть мир... Самі українці втомилися від воєнних дій і прагнуть спокійного життя”⁹.

Третього березня 1921 р. Г. Чичерін телеграфував А. Іоффе: “ЦК вирішив, якщо це буде можливим, прискорити переговори з Польщею, щоб мир був підписаний якомога швидше”¹⁰. 9 березня Я. Домбський отримав урядову інструкцію: “Закінчіть переговори і підписуйте мир”¹¹.

Вісімнадцятого березня 1921 р. о 8 год. 30 хв. в залі палацу Чорноголових відкрилося заключне засідання Ризької мирної конференції. Після обміну промовами голів делегацій відбулася церемонія підписання мирного договору між Польщею, з одного боку, РСФРР (вона представляла інтереси й Білоруської СРР) та Української СРР, з іншого. Представниками радянської делегації були А. Іоффе, Я. Ганецький, Є. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Л. Оболенський, а з польського боку – Я. Домбський, С. Каузик, Є. Лехович, Г. Страсбургер і Л. Василевський.

В основу остаточного варіанту Ризького мирного договору лягли положення, вироблені територіальною, фінансово-економічною та іншими комісіями та договір про прелімінарні умови миру і перемир'я від 12 жовтня 1920 р.

За статтею II кордон проходить “по р. Мороч до впадіння її в р. Случ, далі вниз по р. Случ і до впадіння її в Прип'ять, далі... до залізної дороги Олевськ – Сарни..., залишаючи з боку України села Войтковичі, Собічин, Михайлівку..., а з боку Польщі села Радзивіловичі, Рачків, Біловежа і Сновідовічі; далі... над р. Мишаківка... до р. Корчик, залишаючи с. Млинок з боку України, а... м. Корець на стороні Польщі; далі в загальному напрямку на с. Мілятин... і до м. Острог..., далі вгору по р. Вілія до с. Ходин, який залишається на стороні Польщі, далі в загальному напрямі на м. Білозерка..., далі до р. Збруч... вздовж р. Збруч і до впадіння її в Дністер”¹². За цим договором Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся опинилися на заході від лінії кордону, Східна Волинь – на сході.

Таким чином, до складу Другої Речі Посполитої увійшли 162 тисяч км² українських земель і 11 млн. чол. населення¹³. Це становило 1/3 всієї території цієї держави.

За статтею III радянська Росія та Україна відмовлялися від будь-яких прав і претензій стосовно земель, розташованих на захід від окресленого Ризьким договором кордону.

Змішана прикордонна комісія за умовами II статті повинна була деталізувати лінію кордону, враховуючи етнічну належність населення та господарські потреби. У спірних ситуаціях встановити етнічну належність населення передбачалося шляхом його опитування. Така постановка питання була неправомірною, оскільки прикордонне населення по обидві сторони українсько-польського кордону було однієї

національності – українці. У прикордонній комісії, що почала роботу в травні 1921 р., польські делегати вимагали відсунення лінії кордону на схід приблизно на 30 верст¹⁴. Відтинок уздовж р. Збруч не вимагав уточнення, тому його не включили у робочий план змішаної прикордонної комісії¹⁵.

Стаття VI регулювала отримання громадянства. Згідно з цією статтею всі особи, які на 1 серпня 1914 р. були підданими Російської імперії, могли отримати російське або українське громадянство¹⁶. Тобто, по-перше, в договорі не враховувалося існування української державності після 1914 р., а, по-друге, східногалицьке населення не могло отримати українське громадянство, оскільки Східна Галичина не входила до складу Російської імперії. Термін подання заяви про оптацію визначався одним роком. За той час, вказувалося у договорі, особи, які не визначилися, мали підпорядковуватися законам, чинним у державі, де вони проживали¹⁷.

За статтею VII Польща зобов'язувалася надати українській меншині всі права, які б забезпечували вільний розвиток їх культури, мови й виконання релігійних обрядів. Факт, що під окупацією Польщі залишалася компактна територія, населена українцями, не враховувався, про необхідність надання їй територіальної автономії навіть не згадувалося, оскільки східногалицька проблема у Ризькому мирі не піднімалася.

За цією ж статтею договірні сторони зобов'язувалися не втручатись у справи укладу й життя церкви та релігійних товариств, які перебували на території іншої сторони¹⁸. Також відзначалося, що українські церкви й релігійні товариства в Польщі отримають право в рамках внутрішнього законодавства придбати рухоме та нерухоме майно, необхідне для виконання релігійних обрядів, а також утримання духовенства і церковних закладів¹⁹. Вони могли користуватися храмами і приміщеннями для виконання релігійних обрядів. Це, з одного боку, забезпечувало діяльність греко-католицької і православної церков, але, з іншого боку, ще недостатньо гарантувало їх захист від переслідувань і втручання у внутрішні справи. Непокоїть із цього приводу змушувала багатотисячна традиція покатолічення українського народу. За сприяння польської влади більшість земель православної церкви в Східній Галичині була конфіскована і передана польським костелам і польським колоністам, а самі церкви або передавалися іншим релігійним громадам, або просто нищилися.

Стаття X передбачала амністію за політичну діяльність для громадян Польщі, РФСРР і УСРР. Вона регламентувала процес повернення на батьківщину військових та адміністративних правопорушників за їх власним бажанням²⁰. Дія цієї статті не поширювалася на військові формування УНР і ЗУНР, які були інтерновані в таборах Росії та Польщі.

Текст Ризького договору був укладений російською, українською і польською мовами; всі три варіанти вважалися автентичними²¹

Український текст на заключному засіданні Ризької конференції зачитав Ю. Коцюбинський. У прощальній промові Я. Домбський відзначив: “Ми визнали спільно і добровільно, згідно з принципом про самовизначення своєї долі, незалежність України і Білорусії”²². Таким чином, протягом одного року польський уряд вдруге визнав незалежність України, але цього разу вже радянської.

Отже, Ризький мир не вирішив питання державно-правового статусу Східної Галичини, територія якої залишилася на захід від проведеної в договорі лінії кордону. Однак потрібно підкреслити, що на Ризькій конференції Польща не отримала санкції на анексію Східної Галичини, яка надалі залишалася об'єктом міжнародної політики.

Позиція громадськості Східної Галичини та уряду ЗУНР щодо укладення Ризького мирного договору була двоякою. Галицьке населення виступило проти ризьких

угод, за якими українські землі розчленовувалися. Так, у статті “Ризький договір і міжнародне становище Східної Галичини” вказувалося, що Ризький кордон “оставляє на польському боці такі корінні українські землі, як Лемківщину, Бойківщину і Перемищину в Галичині... коли навіть цю лінію взяти за основу, то на схід від неї тепер Польща цинічним і безправним способом загарбує понад 200 тис. кв. кілометрів чужих національних областей”. Цей кордон “є не лише виявом для найпримітивнішого почуття гуманності, він являється знаругою над вимогами історичного, політичного, географічного і економічного життя”²³. В українській пресі Ризький договір розцінювався як фактичне зречення радянською Росією Східної Галичини, яка й надалі “залишається під гнітом поляків і немає цьому кінця”²⁴.

На остаточне підписання Ризького мирного договору уряд ЗУНР відгукнувся нотою до Ради Послів від 26 березня 1921 р., в якій зазначалося, що представники ЗУНР не брали участі в мирних переговорах і тому вважають умови договору для Східної Галичини “за неправні і недійсні”²⁵.

Уряд ЗУНР закликав до усунування “польської окупації зі Східної Галичини та привернення виконаного вже в 1918 р. права самовизначення на користь населення Східної Галичини, то значить: самостійної галицької (східногалицької) держави під протекторатом великих держав Антанти”²⁶.

В ухваленій з приводу Ризького миру резолюції Центрального комітету Української націонал-демократичної партії зазначалося, що польське правління у Східній Галичині на основі мандату Найвищої Ради Антанти має характер окупаційної влади й зобов’язане поважати права українців. У резолюції також підкреслювалося, що радянсько-польський договір не може вважатися обов’язковим для Східної Галичини; українське населення краю готове вести переговори з польською меншістю лише за умови, що польські війська будуть виведені за його межі²⁷.

Позиція уряду ЗУНР щодо Ризького мирного договору полягала, по-перше, у прагненні перешкодити польському урядові представити цей договір як санкцію на інкорпорацію Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої. Східногалицький політичний провід стверджував, що у Ризькому мирі проблема Східної Галичини залишилася невирішеною. Зокрема у ноті уряду ЗУНР до Ради Ліги Націй від 2 квітня вказувалося: “Східна Галичина правно осталась далі поза границями Польщі – як територія давньої Австро-Угорської монархії, що по думці артикулу 9 мирового договору Сан-Жерменського належить виключно до розпорядимости держав Антанти, та їх права суверенности над Східною Галичиною, що був в силі нарушити мировий договір, заключений між Польщею і Совітською Росією”. Уряд ЗУНР протестував проти спроб польського керівництва “робити заходи в Союзі Народів про реестрування рижського договору з 18 марта ц.р., аби цим способом паралізувати права держав Антанти і насилувати волю населення Східної Галичини, що під ніякою умовою не хоче іти під Польщу”²⁸. “Констатуємо непохитно стверджений факт, що питання Східної Галичини є невирішене, але що одночасно воно з цілою силою, крок за кроком із залізною послідовністю пре до такого вирішення”, – писав “Український Прапор”. Йшлося про вирішення державно-правового статусу Східної Галичини Верховною Радою Антанти і підкреслювалося, що “постанови цього трактату скоро перейдуть до вічності”²⁹.

По-друге, уряд ЗУНР використовував Ризький мир для активізації розгляду східногалицького питання на міжнародній арені. “На вирішення східно-галицької справи прийшла якраз тепер після підписання ризького договору неминуха пора”³⁰, – зазначалося в “Українському Прапорі” від 2 квітня 1921 р. Крім того, політичне керівництво ЗУНР використовувало заяву уряду РСФРР на Ризькій конференції про

визнання самостійності Східної Галичини як додаткове підтвердження права східногалицького населення на державне самовизначення.

У згаданій ноті до Ради Ліги націй від 2 квітня 1921 р. уряд ЗУНР наголошував, що на Ризькій конференції радянська делегація визнала незалежність Східної Галичини, а встановлення кордону по р. Збруч ще не означає її передачу. У статті “Ризький договір і міжнародне становище Східної Галичини” також відзначалося, що на першому засіданні Ризької конференції “більшевики проголосили, що визнають державну незалежність Східної Галичини і то навіть на засадах звичайних демократично-горожанських принципів”³¹.

З критикою умов Ризького договору виступили й окремі політики. У статті “Ризький мирний договір. Нотатки на полях” С. Томашівський стверджував, що умови миру порушували одну з ключових засад національної самосвідомості – етнічну єдність, а це дозволяло прогнозувати нестабільність у регіоні. Юридично договір суперечив статті 91-ій Сен-Жерменського мирного договору, рішенню Найвищої Ради від 25 червня 1919 р., договору у Севрі від 10 серпня 1920 р., рішенню Ради Ліги Націй від 23 лютого 1921 р.³². С. Томашівський вважав, що у випадку затвердження Ризького мирного договору Лігою Націй у Східній Галичині буде введено статут від 20 листопада 1919 р. Якщо ж Ліга Націй не визнає чинним цей документ, східногалицьке питання, на думку С. Томашівського, могло б вирішуватися разом із проблемою Верхньої Сілезії. 12 квітня 1920 р. С. Томашівський просив Філіпа Керра, щоб англійський уряд виявив ініціативу щодо східногалицької проблеми і поставив її на розгляд Найвищої ради поряд із питанням Верхньої Сілезії³³.

Уряд УНР відреагував на підписання Ризького миру нотою до польського уряду, опублікованою від 20 березня 1921 р., в якій говорилося: “Самостійні представники від України не брали участь на Ризькій конференції і договору не підписували. Значна частина постанов цього договору стосується більш чи менш істотних інтересів і прав України”. І далі: “Уряд УНР не визнає законної сили постанов договору, заключеного з фіктивним урядом радянської України, які накладали б економічні, чи політичні тягарі на Українську Державу та на український народ”³⁴.

Українські політики на еміграції гостро розкритикували Ризький мир, назвавши його “другим Андрусом”, за яким Україна знову стала предметом поділу між урядами Росії та Польщі. “Як у другій половині 17 ст. в Андрусіві, так у 1920 р. в Ризи обидва найближчі сусіди й найбільші вороги України розривають її живе тіло... Обидва ці вороги України, засліплені імперіалізмом, топлять у крові зрив нашого народу до волі”³⁵, – підсумував Н. Гірняк.

У радянській Україні умови Ризького мирного договору отримали неоднозначну оцінку. Це засвідчила друга сесія ВУЦВК, яка розпочала роботу 17 квітня 1921 р. На засіданні сесії розгорнулася дискусія навколо питання ратифікації мирного договору.

Проти його ратифікації виступили представники лівої течії (боротьбисти) в Українській партії соціалістів-революціонерів, фракція незалежних в Українській демократичній партії³⁶, Українська комуністична партія, а також частина членів ВУЦВК, очолюваних М. Івановим. Так, боротьбисти вважали ганебним вторгнення Польщі на територію Галичини, оскільки “сотні тисяч жителів Волинської губернії, п’ять її найкращих повітів, наші брати – галицькі селяни, які так до нас тягнуться, повністю залишаються під владою польських жандармів”³⁷.

Особливо резонансним був виступ боротьбиста І. Калюжного, який стверджував, що Ризький мир порушив права націй на самовизначення: “Договором порушуються права людини, Галичина відходить до Польщі. Це пряме порушення

основного права на самовизначення народів. Ми знаємо, які у Польщі закони. Українське населення буде там жорстоко поневолене”³⁸.

Окрім того, занепокоєння в УСРР викликало ставлення української громадськості до умов миру як до зради інтересів галицького населення. Зокрема, член ВУЦВК М. Іванов зазначав: “Якщо раніше ми говорили: Петлюра продає, тепер кажуть: більшовики всіх обманули і підвели. Ми закрили шлях до Галичини, і народні маси перестануть нам вірити”³⁹.

Однак на сесії виступили Х. Раковський і Д. Мануїльський та закликали підійти до питання ратифікації Ризького мирного договору “з державних позицій і не вносити розколу в партію”⁴⁰. Офіційна позиція уряду УСРР відображена у їх заявах. Підтримуючи сподівання керівництва радянської Росії на поширення світової революції, вони розглядали Ризький кордон як тимчасовий. Зокрема, Г. Чичерін, аналізуючи статтю II Ризького миру, вказував: “Те, чим ми поступилися зараз, можна і потрібно повернути в майбутньому”. У Східній Галичині, на думку Ф. Кона – першого секретаря ЦК КП(б) України, “у майбутньому розгорнеться могутня революційна боротьба”⁴¹. Х. Раковський, пропонуючи членам ВУЦВК ратифікувати Ризький мирний договір, висловив надію, що кордон з часом буде змінений⁴². За Д. Мануїльським, цей документ став “максимумом поступок, які Польща могла отримати від Радянської Росії і Радянської України”⁴³. Але оскільки Україна “отримала державний кордон з Польщею”, Д. Мануїльський вважав Ризький мир вигідним з огляду на політико-стратегічні інтереси. Водночас він акцентував увагу на підтримці радянським керівництвом права східногалицького населення на державне самовизначення: “Не дивлячись на те, що ми віддали частину Волині і Галичину, ми як українці будемо захищати населення цих територій”⁴⁴. Д. Мануїльський переконував, що галицька проблема невдовзі набуде такого ж значення, як питання Ельзасу і Лотарингії для Франції та Німеччини.

Після підписання Ризького миру східногалицька проблема залишалася об’єктом зовнішньополітичних концепцій радянського керівництва. Зокрема, газета “Вісті” писала, що “з боку Радянської України визнання Збручу своїм західним кордоном, як і ціла Ризька умова, було лише визнанням об’єктивного факту співвідношення сил у боротьбі між капіталом і працюючими, але ніяк не санкціонуванням зажерливих апетитів тієї чи іншої групи капіталів та їх насильницької політики”⁴⁵. Більше того, радянська преса стверджувала: “Росія не сходить із засад революції, яка буде і надалі розвиватись і послужить зразком для поширення революційного руху в Польщі”⁴⁶.

Укладення Ризького миру загострило суперечності між політичними осередками УНР. Протириччя у Всеукраїнській Національній Раді виникли ще напередодні підписання Ризького миру у зв’язку із переговорами деяких членів президії та виконавчого комітету Ради з представниками Польщі і Франції. 14 березня О. Греків, Я. Макаренко, О. Андрієвський виступили з декларацією, в якій підтвердили чинність Варшавського договору щодо Східної Галичини: “Справа Східної Галичини є внутрішня справа Польщі, і український уряд визнає свою незацікавленість у цій справі”⁴⁷. Наслідком прийняття цієї декларації став вихід 19 квітня 1921 р. галицьких і буковинських делегатів зі складу Всеукраїнської Національної Ради. Після цього вона припинила своє існування⁴⁸.

Якщо уряд ЗУНР після Ризького миру активізував дипломатичну діяльність на міжнародній арені з метою врегулювання державно-правового статусу Східної Галичини, то польське керівництво обрало у східногалицькому питанні оборонну тактику, намагаючись не допустити його розгляду на міжнародній арені, а з часом досягнути згоди Найвищої Ради Антанти на анексію Польщею східногалицьких земель.

Хоч умови Ризького мирного договору отримали в Польщі неоднозначну оцінку, проте всі польські політичні партії вважали його позитивною стороною входження Східної Галичини до складу Польщі. “По заключенню Рижського мира з дня 18 марта 1921 р. має Польша дві східні границі: одну законну, міжнародними рішеннями визначену та прийняту поляками на основі міжнародних договорів, а другу, проведену більше в сторону Сходу, що її визначив рижський договір між Поляками і радянською Росією”⁴⁹, – писала, зокрема, французька преса. На думку польського уряду, Ризький мир забезпечував йому визнання анексії Східної Галичини й залишилося тільки домогтися формального підтвердження цього факту Найвищою Радою Антанти. Так, на сторінках газети “Czas” польські консерватори стверджували, що лінія Ризького кордону впливатиме на міжнародне вирішення проблеми східних кордонів Речі Посполитої⁵⁰. “Не визнання цього мало б фатальні наслідки для Європи, було б перекресленням Ризького трактату і зруйнування опертого на ньому миру по цілій лінії кордону”⁵¹, – відзначали на засіданні сейму польські політики консервативного табору.

Представники партії “П’яст” і польського стронніцтва людового “Визволене” стояли на позиції, що Ризький мир “відкриває дорогу до миру і добробуту”, а включення до складу Польщі українських земель поширить польську колонізацію на цю територію⁵². Ендеки позитивно розцінили лінію Ризького кордону, однак при цьому звертали увагу на те, що в 1920 р. Польша могла отримати вигідніший східний кордон, ніж у Ризи⁵³.

Ризький мир засвідчив про перемогу в Польщі інкорпораціоністської програми та курсу на національну асиміляцію українців і білорусів.

Таким чином, Ризький мирний договір не врегулював питання державно-правового статусу Східної Галичини, територія якої залишилася на захід від окресленої лінії кордону. Українське населення за умовами миру отримувало право на вільний розвиток мови, культури і виконання релігійних обрядів. Однак це було значно меншим здобутком порівняно з прагненням східногалицького населення до незалежності і самостійності, яке не було виконане урядом Польщі.

Позиція уряду ЗУНР і східногалицької громадськості щодо Ризького миру була неодноковою. З одного боку, галицьке населення виступило проти ризьких угод, оскільки зафіксована в них лінія кордону розчленувала українські землі, що заперечувало соборність України. З іншого боку, східногалицька проблема не обговорювалася на Ризькій конференції, тому уряд ЗУНР протестував проти спроб польських політиків представити Ризький договір як санкцію на окупацію Східної Галичини Польщею.

Неоднозначною була оцінка Ризького договору і в радянській Україні. Українська громадськість і деякі політичні сили розцінили його умови як зраду інтересів галицького населення, що потрапило під окупаційну владу Польщі. Однак в радянських політичних колах все ж переважало ставлення до Ризького миру як тимчасового з огляду на поширення найближчим часом світової революції. Водночас польський уряд умови договору трактував як встановлення остаточних східних кордонів Польщі.

¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 503 – 504.

² Там само. – С. 504.

³ Там само. – С. 505.

⁴ Український Прапор. – 1921. – 9 квітня.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 368, оп. 1, спр. 30, арк. 3.

- ⁶ Російський центр хранения і изучения документів новітньої історії (далі – РЦХІДНІ), ф. 5, оп. 1, д. 2002, л. 3.
- ⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3696, оп. 2, спр. 325, арк. 2.
- ⁸ Известия ВУЦИК. – 1921. – 15 марта.
- ⁹ ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 371, арк. 14.
- ¹⁰ РЦХІДНІ, ф. 5, оп. 1, д. 2004, л. 5.
- ¹¹ Archiwum Akt Nowych (далі – ААН), Ambasada RP w Londynie, sygn. 428, k. 4.
- ¹² Документи внешней политики СССР. – М., 1959. – М., 1959. – Т. 3. – С. 620 – 621.
- ¹³ Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915 – 1923 // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 10. – С. 16 – 17.
- ¹⁴ Документи внешней политики СССР. – М., 1960. – Т. 4. – С. 336 – 337.
- ¹⁵ Robotnik. – 1921. – 5 czerw.
- ¹⁶ Документи внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 624 – 626.
- ¹⁷ Там само. – С. 626.
- ¹⁸ Там само. – С. 627.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С. 628 – 629.
- ²¹ Там само. – С. 642.
- ²² Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy. – Warszawa, 1931. – S. 221.
- ²³ Український Прапор. – 1921. – 8 травня.
- ²⁴ ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 659, арк. 42, 49.
- ²⁵ ЦДАЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 217, арк. 41.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 1, спр. 145, арк. 223 – 224.
- ²⁸ Український Прапор. – 1921. – 8 травня.
- ²⁹ Там само. – 2 квітня.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² ЦДАЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 28, арк. 7 – 8.
- ³³ Там само, спр. 138, арк. 12.
- ³⁴ Там само, ф. 462, оп. 1, спр. 217, арк. 41.
- ³⁵ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Port Amboj. – N.-Y., 1959. – С. 254.
- ³⁶ Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах (1920 – 1939 рр.). – Львів, 1998. – С. 86.
- ³⁷ ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 14.
- ³⁸ Там само, арк. 15.
- ³⁹ Там само, арк. 29 – 30.
- ⁴⁰ Гетьманчук М. Назв. праця. – С. 89.
- ⁴¹ ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 26 – 27.
- ⁴² Там само, арк. 4.
- ⁴³ Там само, арк. 6 – 7.
- ⁴⁴ Там само, арк. 9.
- ⁴⁵ Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973. – С. 171.
- ⁴⁶ Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe. – Warszawa, 1991. – S. 71.
- ⁴⁷ ААН, Kancelaria Cywilna, sygn. 6675, k. 23.
- ⁴⁸ Український Прапор. – 1921. – 23 квітня.
- ⁴⁹ Там само. – 8 травня.
- ⁵⁰ Czas. – 1924. – 23 lut.
- ⁵¹ Czapiewski E. Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918 – 1926. – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1988. – S. 119.
- ⁵² Historia Polski. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1984. – Т. 4. – S. 455.
- ⁵³ Op. cit.